International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.11 No.4 March – April 2024

कुटुंबव्यवस्थेसमोरील आव्हाने आणि विवाह संबंधित समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

श्री. रणजित अशोक मोरे

ranjitmore2175@gmail.com

Corresponding Author - श्री.रणजित अशोक मोरे

DOI - 10.5281/zenodo.10937617

प्रस्तावना:

समाजाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असलेली कार्ये पार पाडणे, सामाजिक संबंधांच्या विशिष्ट क्षेत्राचे नियमन करणे, सामाजिक मूल्ये, निकष,आणि सामाजिक भूमिकांच्या पूर्ततेच्या आधारे प्रक्रिया पार पाडण्याचे कार्य सामाजिक संस्था करत असते. समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पनांपैकी सामाजिक संस्था ही महत्त्वपूर्ण संकल्पना मानली जाते. कारण सामाजिक संस्थांचा तसेच विविध सामाजिक संस्थामधील परस्परसंबंधांचा अभ्यास हा समाजशास्त्राच्या अभ्यास विषयाचा गाभा समजला जातो. मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे. या दृष्टिकोनातून पाहता एक सामाजिक संस्था म्हणून कुटुंबसंस्थेचे उदाहरण देता येईल. एका कुटुंबाचा आर्थिक संबंध दुसऱ्या कुटुंबाशी येतो आणि सहकार्याची एक साखळी बनते. यातून शेजाऱधर्म व कुटुंबविकास होऊन समाज जीवन सुरू होते. प्रजोत्पादन संगोपन, एकमेकांच्या गरजांची सहकार्याने पूर्तता करणे हे कुटुंब संस्थेचे कार्य आहे कुटुंबाच्या आर्थिक व सामाजिक विकासासाठी व्यवस्थापन व नियोजन हे कुटुंबसंस्थेचे कार्य असे म्हणता येईल. काळाच्या ओघात व वैचारिक मतभिन्नतेतून कुटुंब संस्थेचे स्वरूप बदलत जात आहे. त्याचबरोबर विवाहसंस्था ही मानवी समाजातील एक महत्त्वाची व सार्वत्रिक स्वरूपाची मूलभूत अशी सामाजिक संस्था आहे. विवाह हा कुटुंबसंस्थेचा पाया मानला जातो. कारण विवाहामुळे स्त्री पुरुषास पती-पत्नीचा दर्जा प्राप्त होऊन त्यांच्या संततीस समाजाची मान्यता मिळते. व समाजसातत्य हे महत्त्वाचे कार्य पार पाडले जाते. व्यक्ती व समाज ह्या दोन्ही घटकांच्या विकासात कुटुंबाची भूमिका अनन्यसाधारण आहे. कुटुंबसंस्था व विवाहसंस्था सार्वत्रिक स्वरूपाच्या सामाजिक संस्था असल्या तरी तिचे स्वरूप समाजानुरूप वेगवेगळे असते. प्रत्येक समाजातील मूल्य व्यवस्थेचा विवाहसंस्थेवर अत्यंत प्रभाव असतो. एक जैविक प्राणी म्हणून मानवाला अन्न, वस्त्र व निवारा या गरजांबरोबरच लैंगिक समाधान मिळविणे ही गरज सामाजिक नियमनांच्या

चौकटीतच पूर्ण कराव्या लागतात. समकालीन समाजात कौटुंबिक व्यवस्था आणि विवाहाला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. या आव्हानांमध्ये बदलते सामाजिक नियम, आर्थिक दबाव,लिंग भूमिका आणि सांस्कृतिक बदल यासारख्या विविध समस्यांचा समावेश आहे. या समस्या समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.कारण ते व्यक्ती, कुटुंब व समुदाय यांच्या कल्याणावर प्रभाव टाकतात.कौटुंबिक व्यवस्था आणि विवाह हे समाजाचे मूलभूत पैलू आहेत.जे समुदाय आणि संस्कृतीचे मुख्य घटक आहेत.आधुनिकीकरण, जागतिकीकरण या प्रक्रियांमुळे विवाहसंस्थेत वेगाने बदल घडून येत आहेत.कुटुंबाच्या रचनेत व कार्यातदेखील बदल झालेले आहेत.समाजातील निरोगी नातेसंबंधाला प्रोत्साहन देण्यासाठी कुटुंबामध्ये लवचिकता वाढविण्यासाठी तसेच व्यक्ती आणि समुदायाचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी या आव्हानांना समजून घेणे आणि त्याचे निराकरण करणे महत्त्वपूर्ण ठरते.

उद्दिष्टे:

1. कौटुंबिक व्यवस्थेसमोरील प्रमुख आव्हाने ओळखून त्यांचे विश्लेषण करणे.
2. वैवाहिक संबंधावर आणि कौटुंबिक कामकाजावर आर्थिक ताणतणावांच्या प्रभावाचे

   मूल्यांकन करणे.
3. वैवाहिक आणि कौटुंबिक आव्हानांमध्ये वैयक्तिक वैशिष्ट्यांच्या भूमिका तपासणे.
4. वैवाहिक समस्या व कौटुंबिक ताणतणावांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी धोरणात्मक

   उपाययोजना सुचवणे.

गृहीतके:

1. आर्थिक ताणतणाव हे वैवाहिक कलह आणि कौटुंबिक अस्थिरतेमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.
2. सतत बदलणाऱ्या सामाजिक नियम व मूल्यांमुळे पारंपारिक कौटुंबिक संरचना व कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो.
3. जागतिकीकरण, स्थलांतर, व जलद सांस्कृतिक बदलांचा कौटुंबिक नातेसंबंधावर ताण येतो.
4. वैयक्तिक स्वातंत्र्य व कौटुंबिक जबाबदाऱ्याबाबत परस्परविरोधी विचारधारा कौटुंबिक व्यवस्थेच्या स्थिरतेला आव्हाने देतात.

व्याख्या:

"लैंगिक संबंधावर आधारलेला, प्रजोत्पादन व मुलांचे संगोपन करणारा टिकाऊ स्वरूपाचा समूह म्हणजे 'कुटुंब' होय"

" विवाहित स्त्री-पुरुषांचे परस्परांशी, त्यांच्या रक्तसंबंधीयांशी,अपत्यांशी व समाजाशी असणारे संबंध निश्चित करणारा त्या संबंधाचे नियंत्रण करणारा सामाजिक नियमनांचा समूह म्हणजे 'विवाहसंस्था' होय".

कुटुंब व्यवस्थेसमोरील आव्हाने :

आज कुटुंबपद्धती संक्रमण अवस्थेत आहे.नवीन अर्थव्यवस्था, पाश्चात्य शिक्षण व संस्कृतीचा प्रभाव, औद्योगिकीकरण व नागरीकरण इ.मुळे कुटुंबव्यवस्थेच्या विघटनास चालना मिळाली आहे.कुटुंबामध्ये दिवसेंदिवस अधिक संघर्ष, ताणतणाव, अल्पसंवाद, असंवेदनशिलता वाढतच आहे.सध्याच्या सामाजिक परिस्थिती व वाढत्या कौटुंबिक गरजांमुळे कुटुंबातील सदस्यांवर ताण पडतो व त्या पूर्ण करण्यातच सगळा वेळ जातो. साहजिकच त्याचा कौटुंबिक ऐक्य आणि स्थिरतेला बाधा पोहचते. स्त्री-पुरुषांचा परस्पर सहवास, सहजीवन, दुसऱ्या व्यक्ती कडून मिळणारे प्रेम, सहानुभूती, आपुलकी, भावनिक आधार इ. व्यक्तीच्या महत्त्वाच्या मानसिक गरजा मानल्या जातात. त्याचबरोबर त्यास भावनिक समाधान, आनंद आणि अहंकाराचा आधार मिळतो. कुटुंबातील सदस्याचा मृत्यू, म्हातारपण, तरुण व्यक्ती व्यसनाच्या आहारी जाणे, अपंग मुल, अनपेक्षित गंभीर आजार,अपघात, अचानक आलेली आर्थिक संकटे, व्यवसायातील अपयश, बंद दाराआड शारीरिक लैंगिक व शारीरिक शोषण इत्यादी गोष्टीमुळे कुटुंबावर मानसिक व भावनिक आर्थिक ताण मोठ्या प्रमाणावर पडत असतो. संवादाचा अभाव,घटस्फोट, सावत्र कुटुंब, लिंग, वय किंवा संस्कृतीमधील फरक त्यामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये समस्या निर्माण होऊ शकतात. कौटुंबिक जीवनात खराब कामजीवन व कौटुंबिक जीवन यातील संतुलन बिघडणे कामाबद्दल असमाधानी ते बेरोजगारी यातून समस्या उद्भवू शकतात.

कुटुंबसंस्थेचे बदलते स्वरूप:

समाजात जेव्हा परिवर्तन होते तेव्हा साहजिकच नवीन परिस्थितीशी समायोजन करण्याच्या दृष्टीने हे परिवर्तन होत असते. कुटुंबाचे आजचे स्वरूप पाहिले तर ते परंपरागत कुटुंबापेक्षा भिन्न आहे. आज कुटुंब जरी पितृसत्ताक असले तरी नवीन कायद्याने स्त्रियांना अनेक अधिकार मिळाले असल्याने स्त्रियांचा दर्जा पुरुषांच्या बरोबरीचा झाला आहे. शिक्षण, अर्थाजन इत्यादी क्षेत्रात स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने वावरत आहेत. औद्योगिकीकरण,पाश्चात्य शिक्षण, नवीन अर्थव्यवस्था यामुळे संयुक्त कुटुंबाची जागा आज विभक्त कुटुंबे घेत आहेत. भारतात ही संतती नियमनाचा स्वीकार होऊ लागल्याने कुटुंबाचा आकार दिवसेंदिवस लहान होत गेल्याचे दिसून येते. आज व्यक्तीची प्रतिष्ठा,त्याचे यश हे त्याच्या कर्तुत्वावर अवलंबून असल्यामुळे व्यक्ती इतर सदस्यांपेक्षा स्वतःचाच अधिक विचार करते.पण आजही स्वतःच्या सुखाबरोबर इतरांचे थोडाफार विचार केला जातो. परंतु त्यात पूर्वी इतकी तीव्रता राहिलेली नाही.आधुनिक कुटुंबात अस्थिरतेचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.व्यवसायाच्या निमित्ताने कुटुंब एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाताना दिसत आहेत. औद्योगिकीकरण, स्त्री शिक्षण, व्यक्ति स्वातंत्र्याच्या कल्पना, वाढलेल्या गरजा, स्त्रियांना मिळणारा रिकामा वेळ इत्यादी अनेक कारणामुळे

स्त्रिया आज अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडू लागल्या आहेत. पती-पत्नी बराच काळ घराबाहेर असल्याने मुलांकडे व घराकडे त्यांना पुरेसे लक्ष देता येत नाही. पती-पत्नीचे परस्परांवरचे व मुलांवरचे नियंत्रण कमी होत आहे.

विवाहासंबंधित समस्या:

संवादाचा अभाव ही एक सामान्य वैवाहिक समस्या आहे. बरीच जोडपी त्यांच्या समस्याबद्दल परस्परात बोलण्याचा किंवा त्याचे निराकरण करण्याचा प्रयत्न करण्याऐवजी ही समस्या टाळतात. पण याचा परिणाम त्यांच्यातील नातेसंबंधावर होऊ लागतो.जीवनात नंतर जेव्हा नवीन आव्हाने येतात तेव्हा त्यांच्याकडे नवीन आव्हानांची योग्य प्रकारे वाटाघाटी करण्यासाठी संवाद कौशल्याचा अभाव असतो. आणि मग यामुळे नातेसंबंध खराब होतात.भावनिक, वैद्यकीय, आर्थिक समस्या किंवा इतर ताण तणावामुळे अनेक जोडप्यांमध्ये आत्मीयतेचा अभाव दिसून येतो. वैवाहिक जीवन टिकवायचे असेल तर दोघा पती-पत्नीने शारीरिक सुखाला प्राधान्य देण्यास तयार असले पाहिजे. तुमच्या इच्छा आणि तुमच्या घनिष्ट संबंधाला हानी पोहोचवणाऱ्या संबंधित गोष्टीबद्दल दोघांनी मुक्त संवाद साधला पाहिजे. विश्वासघात हा नेहमीच शारीरिक फसवणूक बद्दल नसतो तर तो विवाहबाह्य व्यक्तीशी भावनिक संबंधाद्वारे दर्शविला जातो. विश्वासघात झाल्यानंतर नातेसंबंधातील विश्वासाच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी जोडप्याने कठोर परिश्रम करण्यास तयार असले पाहिजे. वैवाहिक जीवनात ताण-तणाव सामान्य बाब आहे.नातेसंबंध, व्यावसायिक जबाबदाऱ्या, पालकत्व आणि आर्थिक अडचणी या सर्व गोष्टींमुळे पती-पत्नी कसे एकमेकांशी जोडले जातात यावर नातेसंबंध कितपत टिकून राहील हे अवलंबून असते. विशेषतः निरोगी आणि योग्य मार्गाने तणावाचे व्यवस्थापन करायला शिकणे हे वैवाहिक जीवनात अपरिहार्यपणे सामोरे जाणाऱ्या तणावपूर्ण काळात हाताळण्यास मदत करू शकते. आर्थिक व्यवहारातील मतभेद व तणाव, तडतोड करण्याच्या वृत्तीचा अभाव, जोडीदाराकडून अवास्तव अपेक्षा बाळगणे, कौटुंबिक व्यवहारातील काही महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर मतभेद असणे, खोट्या प्रतिष्ठेपायी केल्या जाणाऱ्या कृत्यामुळे वैवाहिक संबंधावर परिणाम होत असतात यामुळे याचे चिडाचिडीत रूपांतर न होण्याची खबरदारी घेणे.हे एक प्रगल्भतेचे लक्षण आहे. तेव्हा त्यातून द्वेष,मत्सर, हेवादावा सुरू न होण्याची काळजी घेतली पाहिजे.

वैवाहिक समस्यांची कारणे:-

i) गैरसंवाद:- वैवाहिक समस्यांच्या सर्वसामान्य कारणांपैकी एक म्हणजे संवादाचा अभाव किंवा चुकीचा संवाद, वैवाहिक जीवनातील भावना, मर्यादा आणि अपेक्षाबद्दल अस्पष्ट धोरण असल्यास वैवाहिक समस्यांना सामोरे जावे लागण्याची शक्यता असते.

ii) अवास्तव अपेक्षा:- विवाहित जोडीदारांमधील गोष्टी कशा चालतात याबद्दल स्पष्ट अपेक्षा माहित नसल्यामुळे अवास्तव अपेक्षा केल्या

जातात.त्यामुळे देखील वैवाहिक समस्या उद्भवू शकतात.

iii) गोपनीयतेचा अभाव:- वैवाहिक आयुष्य व्यतित करत असताना दोघा पती-पत्नी मधील काही खाजगी बाबी ह्या गुप्तच ठेवाव्या लागतात. पण काही वेळा या खाजगी गोष्टी जर पालक, मित्र किंवा भावंडांशी चर्चा करत बसल्यास याचा वैवाहिक जीवनावर परिणाम घडून येतो.

iv) युक्तिवाद:- पती-पत्नी मधील वाद होत असताना येत असलेल्या समस्यांवर कधीही चर्चा केली नाही तर ते वैवाहिक कलहाचे एक मोठे कारण बनू शकते.

v) अप्रामाणिकपणा:- वैवाहिक जोडीदार प्रामाणिक नसल्यास, विनाकारण वारंवार खोटे बोलत असेल किंवा एकमेकांपासून काही गोष्टी लपवत असल्यास यामुळे वैवाहिक समस्या उद्भवू शकतात.

धोरणात्मक उपाययोजना:

i) संवाद वाढवणे:- भावना, गरजा, आणि चिंता प्रभावीपणे व्यक्त करण्यासाठी कुटुंबातील सदस्य आणि वैवाहिक जोडपे यांच्यात खुल्या आणि प्रामाणिक संवादाला प्रोत्साहन देणे.

ii) संघर्ष निराकरण कौशल्ये:- तडजोड आणि परस्पर समंजस्यपणावर लक्ष केंद्रित करून, रचनात्मकपणे मतभेद सोडवण्यासाठी संघर्ष निराकरण तंत्र शिकवणे.

iii) फॅमिली थेरपी:- फॅमिली थेरपीचा उपयोग कौटुंबिक व्यवस्थेतील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पती-पत्नीत समजूतदारपणा एकसंधता आणि लवचिकता वाढवण्यासाठी करणे.

iv) पालकत्व शिक्षण:- पालकत्व कौशल्य वाढवण्यासाठी पालक व मुलांच्या सकारात्मक नातेसंबंधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि कौटुंबिक गतिशीलता प्रभावीपणे व्यवस्थापित करण्यासाठी पालकत्वाचे शिक्षण देणे.

v) तणाव व्यवस्थापन:- कौटुंबिक नातेसंबंध आणि विवाहावरील बाह्य तणावाचा प्रभाव कमी करण्यासाठी तणाव व्यवस्थापन तंत्र शिकवणे.

vi) आर्थिक समुपदेशन:- कुटुंबातील आर्थिक ताणतणावांना तोंड देण्यासाठी व त्यांना व्यवस्थापित करण्यासाठी आणि भविष्यासाठी सहकार्याने योजनात्मक नियोजन करण्यासाठी आर्थिक समुपदेशन करणे.

vii) निरंतर समर्थन:- प्रगतीचे निरीक्षण करण्यासाठी,नवीन आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि कौटुंबिक प्रणाली तसेच विवाहामध्ये सकारात्मक बदलांना बळकट करण्यासाठी निरंतर समर्थन आणि पाठपुरावा करणे.

निष्कर्ष:

1) विकसित होत असलेल्या नियमांमुळे कुटुंबव्यवस्था आणि विवाहाला आव्हानांचा सामना करावा लागतो.
2) तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे कौटुंबिक जीवनावर सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्ही परिणाम होतात.

3) लैंगिक भूमिका बदलणे पारंपारिक कौटुंबिक संरचनांना आव्हान देते.
4) बेरोजगारी,महागाई आणि आर्थिक अस्थिरता यासारखे आर्थिक घटक वैवाहिक आणि कौटुंबिक व्यवस्थेवर ताण आणतात त्यामुळे तणाव व संघर्ष होतात.
5) विवाह आणि कुटुंबामध्ये खराब संवादामुळे गैरसमज, नाराजी आणि नातेसंबंधात बिघाड होऊ शकतो म्हणजेच प्रभावी संवाद कौशल्याचे महत्व अधोरेखित होते.
6) नैराश्य,चिंता, व्यसनाधीनता आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्या यामुळे नातेसंबंध ताणू शकतात.
7) मूल्ये, विश्वास आणि जीवनशैलीतील पिढ्यानपिढ्या फरकांमुळे कुटुंबामध्ये विशेषता पालक व मुलांमध्ये संघर्ष निर्माण होऊ शकतो. तेव्हा यातील अंतर कमी करण्यासाठी संयम, समज आणि सहानुभूती आवश्यक आहे
8) सांस्कृतिक व धार्मिक फरक कुटुंबामध्ये तणाव निर्माण करू शकतात.

संदर्भ:

1. डॉ. साळुंखे सर्जेराव (२०१०), समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना, प्रोफेशन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
2. कुटुंब आणि वैवाहिक समायोजन, पुस्तक पहिले, PSY 274(2002), यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
3. लोकसंख्या शिक्षण, पुस्तक दुसरे,SOC 295(2003), यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
4. भारतीय समाज, पुस्तक पहिले, SOC 223(2002),यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
5. आहुजा राम, भारतीय समाज, राऊत पब्लिकेशन्स, जयपुर.
6. खडसे,भा.कि(2000), भारतीय समाज,हिमालय पब्लिशिंग हाऊस,मुंबई.
7. https://study.com/academy/lesson/family-challenges-divorce-blended-families-family-violence.html
8. https://familyapostolatefaridabad.com/information/challenges-of-families-today/